П.С. Бєлін, М.В. Дєдков

ОЛЕКСАНДРІВСЬК

XIX століття

історичні студії та
архітектурна спадщина

Запоріжжя
Просвіта
2026

УДК 94+72](477.64)”18”
Б43

Бєлін П. С., Дєдков М. В.

Б43 Олександрівськ XIX століття: історичні студії та архітектурна спадщина: науковий збірник.– Запоріжжя: Видавництво"Просвіта", 2026. – 62 с., іл

ISBN 978-966-653-579-8

Науковий збірник «Олександрівськ XIX століття: історичні студії та архітектурна спадщина» присвячений малодослідженим і дискусійним сторінкам історії повітового міста Олександрівська Катеринославської губернії у першій половині XIX століття.

Видання об’єднує дві взаємопов’язані розвідки, побудовані на синтезі архівних документів, статистичних даних, картографічних матеріалів та методів натурного архітектурного обстеження.

Збірник розрахований на істориків, краєзнавців, архітекторів, викладачів та всіх, хто цікавиться регіональною історією Півдня України.

УДК 94+72](477.64)”18”

Репринтне видання:

1. Скорочення житлового фонду міста Олександрівська на одну третину в 1841-1842 рр./ П.С.Бєлін, М.В. Дєдков // Zaporizhzhia Historical Review, 2021. Том 5 Вип.57. С.50-63. https://istznu.org/index.php/journal/article/view/2366/2138

2. Бєлін П.С., Дєдков М.В. Повінь 1842 року і архітектура Олександрівська // Південь України в умовах глобальних соціокультурних трансформацій: питання культурної, етнорелігійної, етнічної та національно-громадянської ідентичності. Збірник наукових праць XV Міжнародної науково-практичної конференції 2-3 жовтня 2025 року. Укладачі: М.В.Дєдков, Г.І.Шаповалов. Запоріжжя: АА Тандем, 2025. С.41-56. https://eir.zp.edu.ua/items/744333c7-9fe4-477c-9b94-6c7794e09e68

© П. С. Бєлін, М. В. Дєдков, 2026

ISBN 978-966-653-579-8

© Видавництво "Просвіта, 2026

СКОРОЧЕННЯ ЖИТЛОВОГО ФОНДУ МІСТА ОЛЕКСАНДРІВСЬКА НА ОДНУ ТРЕТИНУ В 1841-1842 РР.

П.С. Бєлін (краєзнавець, pavelbelin1959@gmail.com)

М.В. Дєдков (Національний університет «Запорізька політехніка», dedkov@zntu.edu.ua, ORCID: 0000-0002-5434-6432)

Анотація. Вперше піднімається проблема різкого скорочення житлового фонду повітового міста Олександрівська Катеринославської губернії у середині XIX століття. На підставі проведеного аналізу висунута гіпотеза: ймовірно, у період з 1839 по 1841 р. в Олександрівську було зведено три казенні будівлі: триповерхова казарма для особового складу артилерійської роти, арсенал для зберігання артилерійських припасів та штабне приміщення. Внаслідок вибуху арсеналу було знищено третину житлового фонду міста. Також від казарми залишилася лише одна стіна, що збереглася дотепер, яка утворює гострий кут сучасного будинку № 29 на проспекті Соборному. Вибух, ймовірно, стався на відрізку часу з 1841 по квітень 1842 року.

Ключові слова: місто Олександрівськ, житловий фонд, вибух арсеналу, будинок з гострим кутом, епіцентр ймовірного вибуху.

HOUSING REDUCTION OF THE TOWN OF OLEKSANDRIVSK BY ONE THIRD IN 1841-1842

P. Belin (Local historian)
M. Diedkov (Zaporizhzhia Polytechnic National University)

Abstract. The problem of a sharp housing reduction of the county town of Oleksandrivsk in the Katerynoslav province is first raised in the middle of the 19th century. Based on the analysis, a hypothesis is put forward: probably during the period between 1839

and 1841 three state-owned buildings were erected in Oleksandrivsk – a three-story barrack for artillery company personnel, an arsenal for storing artillery supplies, and a headquarters. As a result of the arsenal explosion, a third of the town's housing was destroyed. Also, only one surviving wall of the barracks remains, which forms an acute corner of the modern building №29 on Sobornyi Avenue. The explosion probably occurred between 1841 and April 1842. The construction of military facilities, including powder cellars, near urban neighborhoods was widely practiced in those days and was widespread all over the empire. The presence of a small area of four buildings on the site with signs of damage allows us to conclude that their destruction was caused not by a fire but an explosion. During the period from 1842 to 1847, the number of houses in Oleksandrivsk decreased by one third and was not restored even by 1862. There was no such housing reduction in any of the cities of Katerynoslav province. By 1848, several streets in Oleksandrivsk had changed their configuration, as recorded in the map from 1849. For the period from 1834 to 1849 in Oleksandrivsk, Mykolaivska and Tyuremna streets lost their straightness, Soborna Street instead of a perpendicular intersection with Tyuremna Street acquired a smooth turn to the Mokra Moskovka River. The analysis conducted on the basis of a wide range of documents suggests that in Olexandrivsk in the time range from 1841 to April 1842 there was an arsenal explosion, which led to significant destruction and building halt in the town in the next almost twenty-year period and even bringing up the issue of moving the administrative center of the county to the town of Orikhiv.

Keywords: the town of Oleksandrivsk, housing, arsenal explosion, house with an acute angle, the epicenter of a probable explosion.

Події становлення та розвитку Олександрівська у XIX столітті як повітового центру мали вирішальне значення з точки зору подальшого перетворення його на початку XX століття у губернський, потім обласний

центр України. Перебіг цей характеризувався неабияким драматизмом та амплітудою щодо збереження його статусу.

У 2014 р. запорізький історик П.П.Кравчук звернув увагу на те, що олександрівський повітовий предводитель дворянства Микола Марк у своєму клопотанні від 26 травня 1842 року, доводячи незручність Олександрівська як повітового центру, аргументував це відсутністю в ньому кам'яного тюремного замку. І це при тому, що будівництво кам'яного Олександрівського тюремного замку завершилося ще в 1835 році. П.П.Кравчук цю «фальсифікацію» предводителя дворянства охарактеризував як «загадку»[1].

Інших публікацій, присвячених цій «загадці» немає. Тобто означена проблема потребує дослідження від самого початку.

Отже, спробуємо з'ясувати, що відбулося, що дало підстави М.Марку у 1842 р. для констатації відсутності в Олександрівську тюремного замку, спорудженого щойно, у 1835 році.

Ще у 1839 році катеринославський цивільний губернатор, аналізуючи стан справ у присутствених та поліцейських місцях довіреної йому губернії, відзначав наявність у ній двох тюремних замків – Катеринославского і Олександрівського[2]. А вже у травні 1842 року олександрівський повітовий предводитель дворянства стверджує, що в місті тюремний замок відсутній, більше того, використовує цю обставину як аргумент для

[1] Кравчук П.П. Місця ув'язнення у Південній Україні як складова державного господарства: остання чверть XVIII - перша половина XIX століття // Музейний вісник. Запоріжжя, 2014. №14. С.142-162.

[2] Запорізький обласний державний архів (далі – ЗОДА). Ф.1. Оп.1.

перенесення адміністративного центру повіту до іншого міста: ««… в нем (в городе Орехов) более казенных зданий, нежели в Александровске, как то: каменный тюремный замок, кладовая с каменною оградою, обширное, казне принадлежащее, место с несколькими флигелями для помещения присутственных мест и полиции; эти постройки требуют починки; училищный дом с флигелем и огородом и гауптвахта. Этих построек в Александровске вовсе не имеется»[3].

Як це може бути! Ще недавно «ці будівлі в Олександрівську» були, а на момент клопотання від 26 травня 1842 року їх «зовсім немає»? Цікава деталь у клопотанні М.Марка – він не зупиняється на причині, за якою в Олександрівську тюремного замка, приміщень присутствених місць і поліції «зовсім немає». Це дає підстави зробити висновок про те, що причина цивільному губернатору відома.

Статистичними виданнями зафіксовано, що в повітовому місті Олександрівськ Катеринославської губернії після 1842 року відбулося помітне скорочення житлових будівель (табл.1). З урахуванням цього зовсім по-іншому виглядає клопотання предводителя дворянства щодо необхідності перенесення адміністративного центру повіту з Олександрівська до Оріхова. «Этих построек – (перед цією фразою М.М.Марк перераховує кам'яний тюремний замок, комору, приміщення для присутствених місць і поліції) – в Александровске вовсе не имеется».

Порівняємо опис Олександрівська і Оріхова за даними «Статистических таблиц» 1842 року:

[3] Новицкий Я. Ходатайство Предводителя Дворянства Никол. Мануилов. Марк в 1842 г. Твори в 5-ти томах / Я. Новицький. – Запоріжжя : ПП «АА Тандем», 2010. Т. 4. Кн. 1.

в Олександрівську на 5192 жителя 4 кам'яних будинки і 665 дерев'яних; в Оріхові – на 5557 жителей одна кам'яна споруда і 571 дерев'яна[4]. Безперечно, Олександрівськ виглядав краще... До певного моменту. Потім, як стверджував у травні 1842 року Микола Марк, в Оріхові для «присутніх місць і поліції» підійдуть і дерев'яні будівлі, незважаючи на те, що вони «вимагають ремонту», тому що в Олександрівську їх «немає».

Також звернемо увагу на те, що упродовж наступних більш як півтора десятиліття кількість будинків в Олександрівську зменшилась, і тільки в період 1859-1862 рр. відновився приріст житлового фонду міста:

Рік	1840	1842	1850	1859	1862
Кількість будинків	664[5]	665[6]	430[7]	428[8]	469[9]

Таблиця 1. Кількість будинків в Олександрівську з 1840 по 1862 рр.

[4] Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи, Великого княжества Финляндского и Царства Польского: сост. в Стат. отд. Совета Министерства внутренних дел. СПб.: Тип. Карла Крайя, 1842. С.10-11. 34-35.

[5] Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи: составленные в статистическом отделении Совета Министерства внутренних дел. СПб: типография Карла Крайя, 1840. С.12-13.

[6] Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи, Великого княжества Финляндского и Царства Польского: сост. в Стат. отд. Совета Министерства внутренних дел. - СПб.: Тип. Карла Крайя, 1842. С.10-11.

[7] Военно-статистическое обозрение Российской империи : издаваемое по высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба [трудами офицеров Генерального штаба]. СПб.: Тип. Деп. Ген.штаба, 1848-1858. Т. 11, ч. 4: Екатеринославская губерния / [по рекогносцировкам и материалам, собр. на месте, сост. Драчевский]. 1850. Табл. №5.

[8] Списки населенных мест Российской Империи. – Т. VIII: Екатеринославская губерния с таганрогским градоначальством. Список населенных мест по сведениям 1859 года / Ред. И. Вильсон. Издан Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. СПб, 1863. С.25.

[9] Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба : [т. 1-] . - Санкт-Петербург: [Главное управление Генерального штаба] , 1859-1864. [Т. 6]: Екатеринославская губерния / сост. Ген. штаба капитан В. Павлович. 1862. С.312.

М.Марк – не перший предводитель дворянства, який порушував питання щодо незручного розташування Олександрівська в якості повітового міста. Зокрема, ще 22 серпня 1837 року олександрівський повітовий предводитель дворянства І.Солошич клопотав перед губернськими властями «о переводе уездных присутственных мест Александровских в город Орехов, …в коем имеются казенные постройки, как-то: каменная кладовая уездного казначейства и тюремный замок»[10].

Проте між двома клопотаннями є суттєва відмінність: у клопотанні 1837 року мова йде про «переведення присутствених місць Олександрівських», а в 1842 році в Олександрівську їх «зовсім немає».

Прикметно, що в Запорізькому обласному архіві формулярні списки чиновників ратуші Олександрівська збереглись лише за період з 1826 по 1842 рр.[11].

Можна припустити, що подія в Олександрівську, в результаті якої скоротилась кількість будівель, відбулася незадовго до клопотання Миколи Мануїловича Марка від 26 травня 1842 року. Той факт, що «Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи» за 1842 рік ще показують в Олександрівську 665 будівель, пояснюється тим, що укладачі видання не встигли відреагувати на подію в невеличкому повітовому містечку.

Отже, після 1842 року в Олександрівську житловий фонд зменшився на одну третю: з 665 до 441 будинка.

---

[10] Новицкий Я. Ходатайство Предводителя Дворянства Никол. Мануилов. Марк в 1842 г. Твори в 5-ти томах / Я. Новицький. Запоріжжя : ПП «АА Тандем», 2010. Т. 4. Кн. 1. С.206-208.

[11] ЗОДА. Анотований реестр описів. Том 1. Фонди дорадянського періоду. Запоріжжя, 2010. С.24.

Аналіз змісту даних, наданих у таблиці, дозволяє стверджувати, що у жодному із населених пунктів Катеринославської губернії подібного зменшення житлового фонду не відбулося. Тільки в Олександрівську! (Табл.2)

Назва міста	Кількість будинків у 1842 р.	Кількість будинків у 1850 р.
Олександрівськ	669	430
Катеринослав	1231	1381
Бахмут	1069	1904
Павлоград	710	1111
Слов'яносербськ	349	402

Табл.2. Кількість будинків у містах Катеринославської губернії на 1842 і 1850 рр.[12]

О.С. Афанасьєв-Чужбинський, який відвідав у 1858 році Олександрівськ, залишив наступні спогади: «Теперь поговорим об Александровске, этом в настоящее время жалком городишке... Находясь над Днепром, он никак не мог сделаться лучше порядочной деревни... не представляет ничего утешительного, даже для голодного путника»[13]. «Как водится, в городке существует площадь, на которой стоит довольно большая

[12] Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи: составленные в статистическом отделении Совета Министерства внутренних дел. СПб: типография Карла Крайя, 1840. С.10,11; Военно-статистическое обозрение Российской империи : издаваемое по высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба [трудами офицеров Генерального штаба]. - СПб.: Тип. Деп. Ген.штаба, 1848-1858. Т. 11, ч. 4: Екатеринославская губерния / [по рекогносцировкам и материалам, собр. на месте, сост. Драчевский]. 1850. Табл.№5.

[13] Афанасьев-Чужбинский А.С. Поездка в Южную Россию / [соч.] А. Афанасьева-Чужбинского. СПб. : [Тип. Мор. мин-ва], 1861-1863. С.147.

деревянная церковь, и тут же помещается жалкий гостиный двор, состоящий из нескольких лавченок, и базар, на котором продается кое-что съестное, преимущественно же белый хлеб дурного качества, а летом плоды разного рода. Уездные присутственные места размещены в различных домишках, и нет ни одного порядочного строения. Почтовая контора занимает избу в конце города…»[14].

«Лучшее здание в Александровске – острог… Из домов решительно нет замечательных, кроме того, который вблизи базарной площади стоит пустырем. Представляя развалины без окон, дом этот замечателен тем, что находится в опеке, под ведением которой дошел до такого плачевного состояния. Гостиницы нет, а есть постоялый двор»[15].

Ймовірно, існує зв'язок між скороченням будівель в Олександрівську в 1842 році та наявністю руїн поблизу базарної площі, які спостерігав О.С.Афанасьєв-Чужбинський в 1858 році, адже після 1842 року в Олександрівську протягом двадцяти років ніякого будівництва не велося.

Використовуючи метод натурного обстеження архітектурних об'єктів, вивчимо територію, прилеглу до колишньої базарної площі, поблизу якої О.С.Афанасьєв-Чужбинський у 1858 році помітив «чудовий» будинок, що стоїть пустирем.

На карті Олександрівська 1913 Базарна площа прилягала зі східного боку до вулиці Базарної, з півночі

[14] Там само. С.148.

[15] Там само. С. 150-151.

обмежувалася вулицею Соборною, з півдня – вулицею Катеринославської (нині вулиця Поштова) (фото 1)[16].

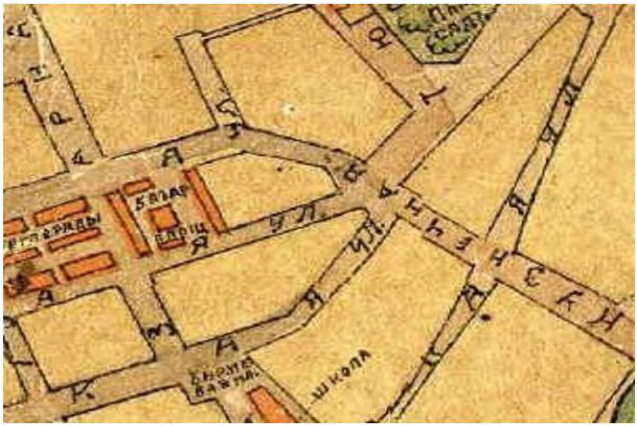

Фото 1. Частина карти Олександрівська 1910-1911 рр.

Зовсім поруч із колишньою Базарною площею збереглися два непримітні будинки по вулиці Поштова, 21 (колишня Катеринославська) (фото 2)[17].

Фото 2. Частина будівель будинку №21 на вулиці Поштова (колишня Катеринославська)

[16] ЗОДА. Ф.1293. Оп.168. Спр.58.

[17] Приватна колекція Павла Бєліна.

Характерна особливість цих будівель – відсутність даху. Такого вигляду вони набули ще на початку ХХ ст., що зображено на дореволюційній фотографії Олександрівська (фото 3)[18].

Фото 3. На початок ХХ ст. частину будівель будинку №21 по вулиці Поштова, коли вона була вулицею Катеринославською, вже стояли без дахів

Однозначно, будинки в Олександрівську на той час так не будували. Аналогічних споруд без даху у старій частині Запоріжжя наразі не виявлено. Це дозволяє припустити, що дві будівлі, що розглядаються, в дореволюційну епоху могли позбутися дахів тільки в результаті якоїсь надзвичайної події місцевого масштабу, адже протягом 19 ст. війн біля Олександрівська не було.

До розглянутих вище «безкришних» споруд впритул прилягає двоповерхова будівля по вулиці Поштова, 23, в якій сьогодні розташовано Запорізьке міжміське бюро технічної інвентаризації (фото 4)[19].

[18] Приватна колекція Едуарда Ткалича.

[19] Приватна колекція Павла Бєліна.

У нижній частині будівлі добре видно закладені цеглою вікна (фото 5)[20].Що не так із цими вікнами? Відстань між нижнім зрізом вікон першого поверху і верхнім зрізом вікон, закладених цеглою, настільки мала, що рівень підлоги першого поверху виглядає таким, що просів углиб цокольного поверху.

Фото 4. Будинок по вулиці Поштова, 23

Фото 5. Вікна цокольного поверху по вул. Поштова, 23, закладені цеглою

[20] Приватна колекція Павла Бєліна.

Для порівняння розглянемо будівлю, де нижній поверх має ознаки класичного цокольного (фото 6)[21].

Фото 6. Будинок по вул. Академіка Амосова, 32

У дореволюційний період будівництво цоколя регламентувалося Указом № 30.194 від 15 січня 1825 р. «Положення про кількість матеріалів, яку призначати потрібно при складанні кошторисів на будівництво будинків».

У розділі III «На цоколь» параграф 37 говорить: «Высота цоколя определяется таким образом, чтобы нижние балки возвышения были от земли не ниже одного аршина. На цоколь полагается гранитный или другой тесанный известкового и иных свойств камень, а где нет онаго, заменяется кирпичом железного вида»[22]. Принагідно зазначимо, що аршин дорівнює 0,7112м.

[21] Приватна колекція Павла Бєліна.

[22] Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). Первое собрание. СПб. Т.40. 1830. С.13.

На фото 6 цоколь будівлі відповідає вищезазначеним вимогам: він виготовлений із залізної (обпаленої) цегли; нижня балка піднесення (перекриття між першим поверхом та підвальним приміщенням) знаходиться приблизно на висоті 0,7 метра від рівня землі.

Проте біля будівлі на вул. Поштова, 23 перекриття між підвалом та першим поверхом явно не на місці. На фото 6 видно, що підлога першого поверху знаходиться усередині підвалу. Однозначно так не будували. З якоїсь причини перекриття між цокольним та першим поверхами зруйнувалося і просіло всередину підвалу. При відновлювальних роботах, ймовірно, будівельний мотлох із підвалу виносити не стали, зарівняли верхній шар та забетонували. А та обставина, що нова підлога першого поверху стала проглядатися через вікна цоколя, усунули заклавши цеглою вікна цоколя. Аналогічних будівель із подібним цокольним поверхом в Олександрівську не встановлено. Отже, щоб стеля склепінчастого підвалу «просів» необхідна або потужна руйнівна дія, або неякісна робота будівельників. Подібної халтури на будівлях Олександрівська, що збереглися, не спостерігається, зате поруч знаходяться будівлі зі слідами пошкоджень.

В першу чергу розглянемо будівлю з гострим кутом. Зокрема, в Запоріжжі, по проспекту Соборний, 29, розташовано будинок досить незвичайної архітектури. Його стіна з боку проспекту викладена із сірої цегли, а з боку вулиці Академіка Амосова – з обпаленої червоної (фото 7)[23]. Ці дві стіни утворюють між собою ГОСТРИЙ кут! Стяжка між цеглою суміжних стін відсутня – це

[23] Приватна колекція Павла Бєліна.

свідчить, що стіни зводилися у різний час. Про це ж свідчить і помітна відмінність якості цегли та розчину, отже, будинок у такому вигляді не зводився. Безперечно, будинок був збудований, як і всі будівлі міста, прямокутним, а згодом перебудовувався.

Фото 7. Гострий кут будинку №29 по проспекту Соборний

Спробуємо визначити, яка стіна, червона чи сіра, належить будівлі, побудованій спочатку? Припустимо, сіра. Отже, збудували звичайну сіру споруду. Потім з якоїсь причини одна стіна зруйнувалася, фундамент залишився, і на цьому місці вирішили відновити нову стіну, але вже з червоної цегли. В цьому випадку зберігся б прямокутний контур будівлі, і не було б гострого кута, що спостерігається сьогодні на фото 7.

Розглянемо інший варіант: спочатку будинок було зведено з червоної цегли. Уявимо, що до стіни, що збереглася, з червоної цегли всі стіни були прибудовані під

прямим кутом, і при виді зверху будівля мала звичний прямокутний вигляд. На карті сучасного Запоріжжя ця споруда була б так, як зображено прямокутником червоного кольору на рис.1. Цілком логічно припустити, що вулиці, на які виходив такий будинок, теж перетиналися б під прямим кутом.

На рис.1 первісне планування прилеглих до будівлі вулиць зображено штрихпунктирними лініями. Вулиця, що проходить від «червоного будинку» у північно-східному напрямку, після перетину з вулицею Військкоматською, повністю збігається з вулицею Земського лікаря Лукашевича. Вулиця, розташована нижче «червоного будинку» і проходить у північно-західному напрямку, після перетину кондитерської фабрики повністю збігається з вулицею Святого Миколая. А нинішня вулиця Поштова практично не змінила своїх контурів, крім невеликого вигину при перетині з проспектом Соборний.

Рис. 1. Будинок №29 по проспекту Соборний м. Запоріжжя. Пунктиром позначено первісне розташування будівлі та навколишніх вулиць

Припущення щодо початкового розташування вулиць, позначених на рис.1 штрихпунктирними лініями, знайшло своє підтвердження на плані Олександрівська, затвердженого 5 березня 1813 року (фото 8)[24].

Фото 8. План м. Олександрівська, затверджений 5 березня 1813 р. (фрагмент)

На цьому плані також абсолютно прямою виглядає вулиця, більша частина якої сьогодні збігається із вулицею Святого Миколая (раніше вулиця Миколаївська, потім вулиця Артема). Підтверджується висновок, що вулиці, які сьогодні називають Святого Миколая і Земського лікаря Лукашевича, на початку 19 століття були

[24] Запорізька обласна наукова бібліотека (далі – ЗОУНБ). Ф.Колекція В.Фоменка. План м. Олександрівська, затверджений 5 березня 1813 р.

спроектовані прямими і перетиналися, утворюючи прямокутне перехрестя. А стіни будинку №29 у первісному прямокутному вигляді виходили на ці вулиці.

Червоним прямокутником на плані позначено первісне розташування будівлі з червоної цегли. Стіна ліворуч – саме та, що збереглася.

Використовуючи метод натурного обстеження архітектурних об'єктів, вивчимо територію, що прилягає до стіни із червоної цегли будинку №29.

Фото 9. Прибудова: ще одні залишки зруйнованої будівлі

На місцевості спостерігаємо, що до внутрішньої стіни будинку по проспекту Соборний №29 примикає прибудова, біля якої частина стіни теж викладена з червоної цегли (фото 9)[25].

[25] Приватна колекція Павла Бєліна.

Фото 10. Тут колись проходила вулиця

Обидві ці стіни розташовані на одній лінії. (фото 10)[26].

І ця лінія збігається з траєкторією вулиці Миколаївської доби 1834 р. (фото 11)[27].

На плані міста Олександрівська 1834 року цікавий для нас квартал позначений лише трьома лініями. Але, як і раніше, залишається прямою вулиця Тюремна (нині вулиця Земського лікаря Лукашевича), а на місці сучасної Транспортної площі все ще розташований прямокутний квартал (фото 11).

Зовсім інакше виглядають вулиці на карті Олександрівська 1849 року (фото 12)[28].

---

[26] Приватна колекція Павла Бєліна.

[27] Очерки Запорожья. Запорожье: РИП «ВЫДАВЭЦЬ», 1992. С.13.

[28] ЗОУНБ. К 195 26.1 У-52 Уменьшенный план уездного города Александровска Екатеринославской губернии [Карти]. [Б. м.: б.и., б.г.]. 1 л. – Фотокопия. Центральная часть. Составлен по съемке, произведенной гражданським топографом Ракобольским. 1849 год. (РГИА. Ф.1293. Оп.166. Л.35).

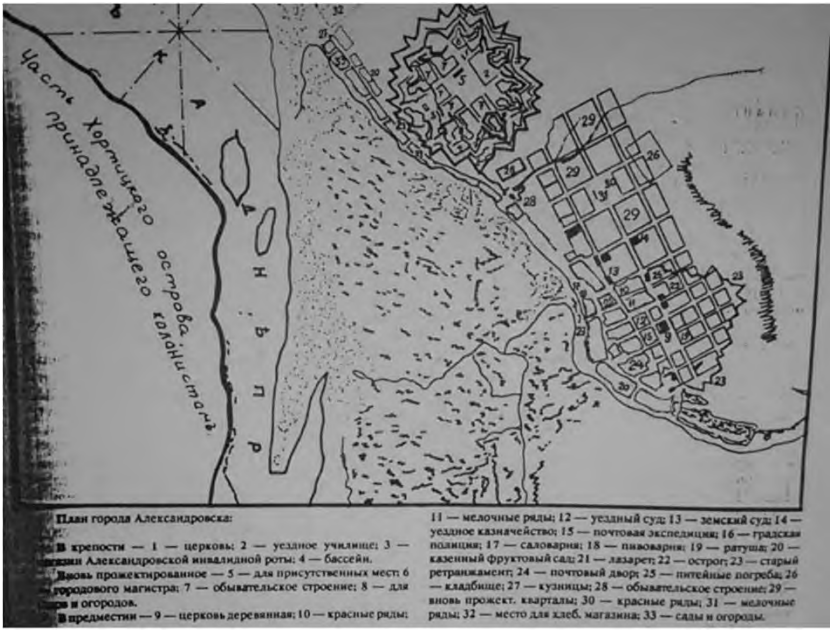

Фото 11. План міста Олександрівська 1834 року

Фото 12. План міста Олександрівська 1849 року

На цій карті вулиця Миколаївська (нині Святого Миколая) після перетину з вулицею Базарною набуває

вигину, що зберігся до теперішнього часу. Вулиця Соборна вже не з'єднується з вулицею Тюремною (нині вулиця Земського лікаря Лукашевича) під прямим кутом, як на карті 1834 р., а здійснює поворот до вулиці Ковальської, що веде до мосту через Мокру Московку.

Отже, згідно з розглянутими картами Олександрівська встановлено, що за період з 1834 по 1849р. на обмеженій ділянці міста кілька вулиць змінили конфігурацію.

На цій ділянці місцевості розташовується в даний час будинок з гострим кутом на пр. Соборний, 29 (фото 7). Коли ж було збудовано цей будинок?

П.П.Кравчук нещодавно опублікував листа чиновника Ізота Бондаревського, який відвідав Олександрівськ у вересні 1839 року. Гість, що прибув, побачив місто в такому вигляді: «По его населению в объёме маленькая деревня – с тремя коротенькими в длину и такими поперечными улицами. В нем покрытых железом выкрашенных // краскою только: деревянная среди города церковь древней архитектуры с одним куполом, при ней еще маленькая колокольня; тут же при церкви каменный небольшой погреб, занимаемый казначейскою кладовою, и каменный приметно новый острог изрядного плана при самом городе в восточной стороне. Город состоит из 666 домов, домишек, и разрушающихся лачуг, из них под деревянными крышами до 66, прочие – под соломенными и камышовыми, и по наружности довольно опрятны»[29].

[29] Кравчук П.П. Нове джерело з історії м. Олександрівська у 1830-х рр.: лист окружного начальника палати державних маєтностей Ізота Бондаревського // Музейний вісник. Запоріжжя, 2020. №20. С.116.

Порівняємо опис Олександровська Ізотом Бондаревським у 1839 році та А.С.Афанасьєвим-Чужбинським у 1858 році. Що спільного? «Маленьке село» в одного, «жалюгідне містечко» в іншого. «Кам'яний помітно новий острог неабиякого плану» в одного і «Найкраща будівля в Олександрівську – острог» в іншого. Є й відмінність: 1858 року з'явилися руїни на пустирі. «З будинків рішуче немає чудових, крім того, що поблизу базарної площі стоїть пустирем. Представляючи руїни без вікон ...»

Завдяки Ізоту Бондаревському можна стверджувати, що у 1839 році «чудового» будинку «поблизу базарної площі», від якого потім залишилися «руїни без вікон», ще не було. Враховуючи обставини, викладені головою дворянства Олександрівська М.М.Марком 26 травня 1842 року про відсутність у повітовому місті тюремного замку, приміщень присутніх місць та поліції, а також припинення будівництва в Олександрівську в наступні 15 років, приходимо до висновку: «чудовий» будинок поблизу базарної площі» зводився у тимчасовому відрізку з 1840 року до квітня 1842 року; у цей же період і зазнав руйнування.

Після 1842 року, навіть за 20 років, кількість будинків у Олександрівську не відновилася. Це не могло не позначитися на діловому житті міста, що засвідчив предводитель дворянства М.М.Марк. В Олександрівську запанувала розруха.

На такий стан справ, хай із запізненням, відреагувало керівництво імперії. 21 березня 1848 року видано імператорський указ №22114 «Высочайшее утвержденное положение Комитета Министров, объявленное Министром Внутренних Дел. – О утверждении

в Александровском Земском Суде, Екатеринославской губернии, Временного Отделения»: «Государь Император, по положению Комитета Министров, согласно с представлением его, Министра Внутренних Дел, в 21 день Марта Высочайше повелеть соизволил: для окончания накопившихся в значительном количестве в Александровском Земском Суде, Екатеринославской губернии, неразрешенных дел прежняго времени, учредить присем Суде, сроком на два года, под председательством местного Земского Исправника, особое Временное Отделение по прилагаемому при сем штату, с отпуском начисленной в оном на содержание сего Отделения суммы 2415руб.38 коп. сер. в год на счет виновных в накоплении дел в Александровском Земском Суде, из остатков 9-копеечного сер. Земского сбора»[30].

Цей документ є єдиним указом, в якому государ імператор був змушений реагувати на тривалу бездіяльність земського суду нічим не примітного повітового міста. В указі не сказано, чому накопичилися в Олександрівську в значній кількості невирішені справи. Звернемо увагу, що тимчасовому відділенню потрібно було закінчувати справи «колишнього часу», і цей «колишній час» цілком можна співставити з 1842 роком, після якого в Олександрівську скоротився на одну третину житловий фонд.

Чи могло бути причиною накопичення справ в Олександрівську недбале ставлення місцевих чиновників до своєї роботи? Однозначно, ні. Відповідь знаходимо у тексті Указу: «учредить…под председательством

[30] ПСЗРИ. Второе собрание. Часть 1. СПб. Т.25. 1848. С.202.

местного Земского Исправника, особое Временное Отделение». Співробітники Тимчасового Відділення, спрямовані зі столиці, не повинні були перебувати у підпорядкуванні місцевого земського справника, винного прямо чи опосередковано у накопиченні у значній кількості невирішених справ. Отже, Олександрівська влада не винна у накопиченні справ.

Хто ж тоді винний? Імператорський указ №22114 від 21 березня 1848 року визначав утримання Тимчасового Відділення протягом двох років за рахунок «винних у накопиченні справ в Олександрівському земському суді, із залишків 9-копійчаного сер. земського збору».

Регулярний 9-копійчаний сріблом земський збір призначався для утримання місцевої поліції. Прибулих столичних чиновників наказувалося утримувати за рахунок ЗАЛИШКІВ збору - не за рахунок збільшення податків, а за рахунок залишків збору. Все покарання «винних у накопиченні справ» полягає в тому, що місцева влада зобов'язана Указом утримувати Тимчасове Відділення у кількості шести осіб за рахунок залишків 9-копійчаного збору, замість того, щоб ці залишки використати для інших цілей. Дуже суворе покарання «винних».

Цікавою є інформація про те, яку частку становив 9-копійковий сріблом у загальній сумі податкової повинності. Запорізький історик О.В.Чайка наводить докладні дані щодо сплати городянами податків: «Александровские мещане в 1850 г. платили следующие подати: подушную – 4 руб. 33 коп. ассигнациями или 3 руб. 72 коп. серебром; государственную – 2 руб. 50 коп. ассигнациями или 71,4 коп. серебром; земские повинности – 3 руб.

99 коп. ассигнациями или 1 руб. 14 коп. серебром; на обеспечение народного продовольствия – 2 руб. 08 коп. ассигнациями или 59 коп. серебром; на тюремные помещения по общественной раскладке 75 коп. ассигнациями или 21,5 коп. серебром»[31].

Загальноприйнято вважати, що у XIX ст. Олександрівськ, будучи повітовим центром, все ще залишався заштатним містечком, що зовсім трохи відрізняється від казенного села. Саме таким побачив місто у 1858 році А.С.Афанасьєв-Чужбинський: «Находясь над Днепром, он никак не мог сделаться лучше порядочной деревни и, перебиваясь кое-как грошовой торговлей, подобно всем своим собратам в Екатеринославской губернии, за исключением Ростова, - не представляет ничего утешительного даже для голодного путника. Он очень смахивает на Миргород, и если в нем нет постоянного озера, то по крайней мере существуют такие же великолепные постройки, как и в городе, имеющем, благодаря Гоголю, право на бессмертие»[32].

«Чудові будівлі», характерні й для Олександрівська, й для Миргорода, зображені М.В.Гоголем у 1835 році: «Чудный город Миргород! Каких в нем нет строений! И под соломенною, и под очеретяною, даже под деревянною крышею; направо улица, налево улица, везде прекрасный плетень... Если будете подходить к площади, то, верно, на время остановитесь полюбоваться видом: на ней находится лужа, удивительная лужа!...

---

[31] Чайка О.В. Город Александровск и его жители в конце XVIII – середине XIX в. // Музейний вісник. Запоріжжя, 2017. №17. С.91.

[32] Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию ... С.147-148.

Она занимает почти всю площадь…, которое городничий называет озером!»

Вражаюча картина повітового міста, яке «не могло стати кращим за порядне село». А як виглядали села, розташовані поруч із Олександрівським?

Ось що пише А.С. Афанасьєв-Чужбинський про сусіднє село Вознесенівка: «В этом селении замечателен казенный центральный хлебный магазин, корпуса которого издали придают Вознесенскому вид городка, раскинутого на полугоре. Магазины довольно большие и красивые…» «Вознесенские магазины, при длине 27, ширине 6 и вышине 3 сажени… Этот магазин начат постройкою осенью 1850г., а окончен осенью 1852г.»[33] «…центральный магазин может поместить лишь только 30,000 четвертей»[34]. Слід зазначити, що казенна сажень дорівнює 2,16м, а що центральний хлібний магазин у Вознесенівці складається з кількох корпусів.

Про колонію Кічкас: «В четырех верстах оттуда, в колонии Кичкас…колонист, известный вокруг под именем Корнея Корнеича, который, занимаясь лесной торговлей, не пренебрегает и закупкою хлеба. Для последней цели построил он против своего дома превосходный каменный магазин, крытый железом. Не смотря, что принадлежит простому колонисту и стоит в деревне, здание это не было бы незаметно и на одесских улицах, по своей красивой наружности. Имея в длину 18, в ширину 6 и в вышину 3 сажени, магазин этот укрыт превосходно и даже оконечность крыши снабжена изящной

[33] Там само. С.143.

[34] Там само. С.147.

решеткой. Двери и ставни в обоих ярусах железные, да и самая внутренность отвечает наружности»[35]. «...Корней Корнеич оканчивает работу только в настоящем году»[36]. Виходячи з того, що А. С. Афанасьєв-Чужбинський здійснив поїздку в 1858 році, можна легко визначити терміни закінчення будівництва кам'яного магазину в колонії Кічкас.

У 1850 році в колонії Хортиця починає працювати перший у краї завод сільськогосподарських машин Леппа та Вальмана[37].

Цікава картина: навколо Олександрівська зводяться двоповерхові кам'яні магазини, працює завод, а в самому повітовому місті в 1858 році - ніякого будівництва та зруйнована будівля, стіна якої збереглася до теперішнього часу. Одним словом – місто у стані розрухи. Саме розруха! За період 15 років, з 1825 по 1840 рр., в Олександрівську кількість будівель, нехай дерев'яних та глинобитних, зросла майже вдвічі з 297 будинків[38] до 664; а з 1842 року скоротилося на третину, і протягом наступних двадцяти років жодного збудованого!

Отже, встановлені такі факти:

1) у травні 1842 року предводитель дворянства Олександрівська М.М.Марк у своєму клопотанні до Губернатора зазначив, що у місті тюремний замок (побудований

---

[35] Там само. С.143.

[36] Там само. С.144.

[37] Лохматова А.И. Очерки истории промышленного развития Запорожского края во второй половине XIX в. // Из прошлого Запорожья. Сборник статей преподавателей кафедры исторического краеведения. Выпуск 2. Запорожье, 1992. С.83.

[38] Статистическое изображение городов и посадов Российской империи по 1825 год / Составленное из официальных сведений под. руководством директора департамента полиции исполнительной, тайного советника Штера. Санкт-Петербург: Печатано в тип. Ивана Глазунова, 1829 (обл.1830). С.2-3.

у 1836 році) відсутній, більше того, використовує цю обставину як аргумент для поділу повіту: «… в нем (в городе Орехов) более казенных зданий, нежели в Александровске, как то: каменный тюремный замок, кладовая с каменною оградою, обширное, казне принадлежащее, место с несколькими флигелями для помещения присутственных мест и полиции; эти постройки требуют починки; училищный дом с флигелем и огородом и гауптвахта. Этих построек в Александровске вовсе не имеется».

2) за період з 1842 по 1847 рік в Олександрівську кількість будинків зменшилася на одну третину і не відновилася навіть до 1862 року. Подібного скорочення житлового фонду не було в жодному з міст Катеринославської губернії;

3) 21 березня 1848 року виданий імператорський указ №22114 для закінчення накопичених у значній кількості в Олександрівському земському суді невиріше-них справ колишнього часу;

4) За період із 1834 по 1849 рр. в Олександрівську вулиці Миколаївська та Тюремна втратили прямолінійність, вулиця Соборна замість перпендикулярного перетину з вулицею Тюремною набула плавного повороту до річки Мокра Московка;

5) влітку 1858 року в Олександрівську зафіксовані руїни казенної будівлі, яка простояла в такому вигляді тривалий час, набувши вигляду «пустиря»;

6) стіна, що збереглася до теперішнього часу, з червоної цегли будинку №29 по проспекту Соборному орієнтована з прямолінійною вулицею Миколаївською зразка 1834 року;

7) поряд з будинком №29 по проспекту Соборний розташовані дві одноповерхові будівлі, що залишилися без дахів ще в дореволюційний період;

8) поряд з будинком з гострим кутом розташована будівля по вулиці Поштова, 23, що має «просіле» перекриття між першим поверхом і підвалом;

9) ще в 1819 року у Олександрівську планувалася дислокація артилерійського підрозділу у складі роти;

10) чиновник Ізот Бондаревський, який прибув до Олександрівська у вересні 1839 року, відзначав по приїзду лише «…приметно новый острог изрядного плана».

На підставі вищевикладеного **пропонується гіпотеза**: ймовірно, у період з вересня 1839 по 1841р. в Олександрівську було зведено три казенні будівлі: триповерхова казарма для особового складу артилерійської роти, арсенал для зберігання артилерійських припасів та штабне приміщення. Внаслідок вибуху арсеналу від казарми залишилася лише одна стіна, що збереглася дотепер, що утворює гострий кут будинку №29 на проспекті Соборний. Вибух ймовірно стався на відрізку часу з 1839 по квітень 1842 року.

На користь запропонованої гіпотези свідчить також наступне:

1) у 1830-40-х роках у містах південних губерній імперії, в Одесі, Херсоні, Миколаєві, Севастополі, ведеться активна діяльність, особливо у сфері будівництва, спрямована на зміцнення обороноздатності. Незважаючи на малу чисельність населення, Олександрівськ, з урахуванням географічного розташування, мав певне стратегічне значення. Дніпро, минувши пороги, нижче за Олександрівськ ставав судноплавною річкою; через місто

проходив сухопутний маршрут, що сполучає промисловий центр імперії з південною окраїною;

2) у 1850-му році олександрівський провіантський магазин на 1200 чвертей борошна був другим за обсягом у губернії, поступаючись Катеринославському на 2000 чвертей, при цьому був єдиним кам'яним магазином. У сусідньому селі Вознесенівка, розташованому поряд з Олександрівськом, з осені 1850 по 1852 р. зводиться три будівлі центрального казенного провіантського магазину на 30000 чвертей муки. Перелічені споруди свідчать про те, що Олександрівськ розглядався військовим відомством як важлива продовольча база. Поряд із цим у місті передбачалося дислокування військового підрозділу;

3) у «Военно-топографо-статистическом описании Екатеринославской губернии» за 1821 рік відзначалось: «Примечание относительно расквартирования войск. …В Александровске в случае надобности может быть помещена артиллерийская рота…»[39];

4) ще у 1804 році указ 21.209 від 14 березня вимагав: «…дабы отвратить всякие затруднения и привести в ясность, какие именно для располагаемых в Государстве войск строения в городах … сделаны и содержимы быть должны казённым ведомством … утвердить нижеследующее постановление: а) Строить и содержать от казны: 1. Арсеналы, пороховые погреба, лаборатории, цейхгаузы и сараи для артиллерийских орудий, снарядов, припасов и всего ее обоза»[40];

---

[39] Военно-топографо-статистическое описание Екатеринославской губернии за 1821 год // Описи Степової України останньої чверті XVIII –початку XIX століття / Упорядник А.Бойко. Запоріжжя, 2009. С.213.

[40] ПСЗРИ. Первое собрание. СПб. Т.28. 1804. С.210-214.

5) слід зазначити, що будівництво порохових льохів поблизу міських кварталів широко практикувалося в ті часи, що викликало певне занепокоєння. Відомо, що у 1768 році київський митрополит Арсеній (1704-1770) повторно звернувся до представників мирської влади з проханням перенести на інше місце пороховий льох, який знаходиться за десять сажнів від лаврської огорожі, а тому за нещасного випадку загрожує страшними наслідками. Проте прохання владики було проігноровано. Пізніше, в 1880 році, це питання порушувалося ще раз, але також безрезультатно[41];

6) практика зведення військових об'єктів поблизу житлових кварталів була поширена на території держави;

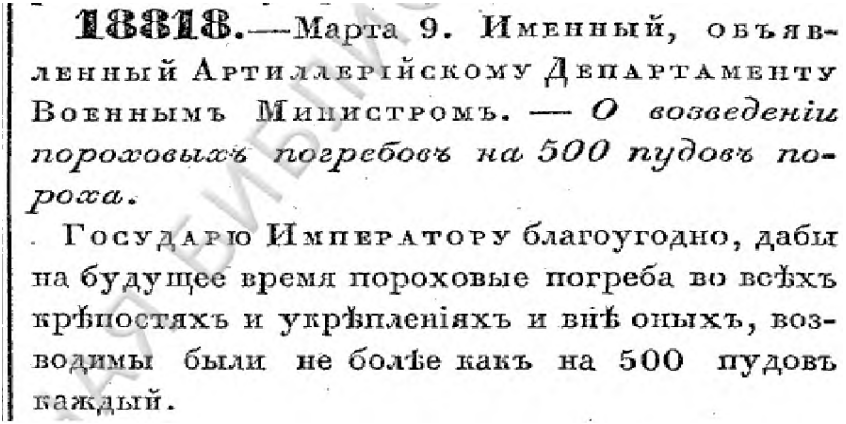
7) у період між трагічним 1842 роком і прибуттям в Олександрівськ Тимчасового Відділення, у світ вийшов Указ №18818 від 9 березня 1845 року, що обмежує обсяг пороху, що міститься в порохових льохах, що зводяться (фото 13)[42]:

8) до 1848 року кілька вулиць змінили свою конфігурацію, що зафіксувала карта 1849 року. А 21 березня 1848 року видається імператорський указ, підготовлений Міністерством внутрішніх справ про створення Тимчасового Відділення для закінчення невирішених справ колишнього часу, що накопичилися в значній кількості в Олександрівському земському суді. Цей указ не мав аналогів протягом усієї історії імперії;

---

[41] Ситкарева О.В. Киевская крепость XVIII – XIX вв. К.: Национальный Киево-Печерский историко-культурный заповедник, 1997. С.66.

[42] ПСЗРИ. Второе собрание. Часть 1. СПб. Т.20. 1845. С.266.

18818.—Марта 9. Именный, объявленный Артиллерійскому Департаменту Военнымъ Министромъ. — *О возведеніи пороховыхъ погребовъ на 500 пудовъ пороха.*

Государю Императору благоугодно, дабы на будущее время пороховые погреба во всѣхъ крѣпостяхъ и укрѣпленіяхъ и внѣ оныхъ, возводимы были не болѣе какъ на 500 пудовъ каждый.

Фото 13. Указ №18818 від 9 березня 1845 року

9) знаходження на ділянці малої площі чотирьох будівель з ознаками пошкоджень дозволяє зробити наступний ВИСНОВОК: причина руйнування у них загальна. І це не пожежа.

10) чому не пожежа:

Аргумент №1. Будівля на пр. Соборний, 29 отримала значні пошкодження під час боїв за звільнення Запоріжжя у жовтні 1943 року (фото 14[43], фото 15[44]). Примітно, що, вигорівши зсередини, будівля зберегла стіни. Від пожежі вистояла навіть стіна із сірої цегли, що виходить на проспект. Адже якість цегли і розчину цієї стіни значно поступаються стіні з червоної цегли. Отже, пожежі останньої війни не завдали істотних пошкоджень цегляним стінам.

[43] Российский государственный архив кинофотодокументов (РГАКФД). Копія фото зберігається у приватній колекції Павла Бєліна.

[44] Унікальні фото Запоріжжя з київського архіва // reporter - ua.com/2016/05/18/291739_opublikovany-unikalnye-snimki-zaporozhya-iz-kievskogo-arhiva-foto.

Фото 14. Вид будівлі по пр. Соборний, 29 у жовтні 1943 року

Фото 15. Частково відновлена будівля по пр. Соборний, 29

Аргумент №2. Імператорський указ №22114 от 21 березня 1848 року «Высочайшее утвержденное положение Комитета Министров, объявленное Министром Внутренних Дел. – О утверждении в Александровском Земском

Суде, Екатеринославской губернии, Временного Отделения» не дає відповіді, чому накопичилися в значній кількості невирішені справи в Олександрівську.

Пожежі в ті часи були не такі вже й рідкісні. І якщо влада реагувала указами на факти пожежі, то причина не приховувалася. Історія міст колишньої імперії зберегла докладну інформацію про кожну пожежу. Ця інформація не належала до категорії секретної. Так, наприклад, на пожежу в Казані, що сталася 24 серпня 1842 року, імператор відреагував Указом №16.320 від 11 грудня 1842 року, виділивши мільйон рублів сріблом на позички. «для возобновления сгоревших общественных зданий и частных домов в Казани»[45].

Інша справа в Олександрівську: в Указі №22114 жодного слова про причини «накопившихся в значительном количестве…дел». Отже, не пожежа стала причиною події, на яку відреагувало керівництво імперії.

11) сліди вибуху: спробуємо на сучасній карті Запоріжжя (фото 16)[46] окреслити перелічені вище руйнування, обмеживши колом чорного кольору точки вигину вулиць Миколаївської та Тюремної (Вигин Н та Вигин Т). Літерою "А" позначено будівлю казарми, літерою "Б" - арсенал боєприпасів, залишки якого могли перекрити прямолінійну Тюремну вулицю. Літерою «С» позначено дві будівлі на вулиці Катеринославській, які втратили дахи ще в дореволюційний період. Малим колом червоного кольору на карті (фото 16) позначено епіцентр ймовірного вибуху.

---

[45] ПСЗРИ. Второе собрание. Часть 2. СПб. Т.17. С.203-206.

[46] Карта Запоріжжя // https://zp.gov.ua/ru/page/city-map.

Фото 16. Частина супутникової карти Запоріжжя. Чорним кольором позначені розташування вулиць у відповідності до карти Олександрівська 1813 р. Літерами позначені: А – ймовірне розташування казарми, Б – ймовірне розташування арсенала, С – частина будівель

Зруйнована частина будівлі «Б» була відкинута вибуховою хвилею на протилежний бік від епіцентру вибуху, перекривши цим вулицю, що проходить з південно-східного боку. Приклад подібної руйнації проілюстрований фото 17[47]. Таким чином і утворився вигин вулиці Земського лікаря Лукашевича, що спостерігається сьогодні.

На фото 70-х років XX століття (фото 18)[48] і в теперішній час (фото 19)[49] на проспекті Соборному при перетині з вулицею Поштовою добре помітно поглиблення, яке співпадає з епіцентром ймовірного вибуху.

[47] Приватна колекція Валерія Гущі.

[48] Какой была весна в Запорожье 50 лет назад // http://iz.com.ua/zaporoje/kakoy-byila-vesna-v-zaporozhe-bolshe-50-let-nazad-foto.

[49] Приватна колекція Павла Бєліна.

Фото 17. Зруйнована будівля перекриває прилеглу вулицю

Отже, проведений на основі залучення широкого кола документів аналіз дозволяє висунути гіпотезу про те, що в Олександрівську на відрізку часу з 1841 по квітень 1842 року відбувся вибух арсеналу, який призвів до значних руйнувань та припинення будівництва у місті в наступний майже двадцятирічний період та, навіть, порушення питання про переміщення адміністративного центру повіту до міста Оріхова.

Висунута гіпотеза потребує проведення подальших досліджень для наведення беззаперечних доказів її істинності.

Фото 18. Червоним колом позначений епіцентр ймовірного вибуху, 70-ті роки XX ст.

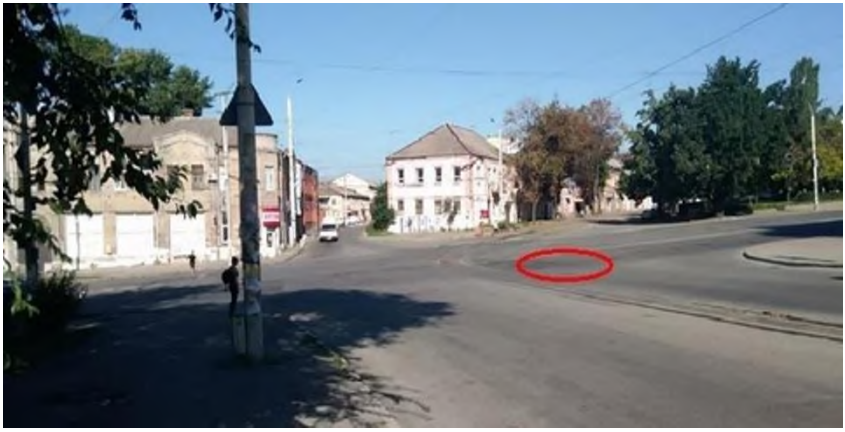

Фото 19. Перетин проспекту Соборного з вулицею Поштовою та вулицею Святого Миколая. Червоним колом позначено епіцентр ймовірного вибуху

REFERENCES

Kravchuk P.P. Mistsya uv'yaznennya u Pivdenniy Ukrayini yak skladova derzhavnoho hospodarstva: ostannya chvert' XVIII - persha polovyna XIX stolittya // Muzeynyy visnyk. – Zaporizhzhya, 2014. №14. S.142-162.

Kravchuk P.P. Nove dzherelo z istoriyi m. Oleksandrivs'ka u 1830-kh rr.: lyst okruzhnoho nachal'nyka palaty derzhavnykh mayetnostey Izota Bondarevs'koho // Muzeynyy visnyk. Zaporizhzhya, 2020. №20. S.107-116.

Zaporiz'kyy oblasnyy derzhavnyy arkhiv (dali – ZODA). F.1. Op.1.

ZODA. F.1293. Op.168.

ZODA. Anotovanyy reestr opysiv. Tom 1. Fondy doradyans'koho periodu. Zaporizhzhya, 2010.

Novytskyy YA. Khodataystvo Predvodytelya Dvoryanstva Nykol. Manuylov. Mark v 1842 h. Tvory v 5-ty tomakh / YA. Novyts'kyy. Zaporizhzhya : PP «AA Tandem», 2010. T. 4. Kn. 1.

Statisticheskiye tablitsy o sostoyanii gorodov Rossiyskoy imperii, Velikogo knyazhestva Finlyandskogo i Tsarstva Pol'skogo: sost. v Stat. otd. Soveta Ministerstva vnutrennikh del. SPb.: Tip. Karla Krayya, 1842.

Statisticheskiye tablitsy o sostoyanii gorodov Rossiyskoy imperii: sostavlennyye v statisticheskom otdelenii Soveta Ministerstva vnutrennikh del. SPb: tipografiya Karla Krayya, 1840.

Voyenno-statisticheskoye obozreniye Rossiyskoy imperii : izdavayemoye po vysochayshemu poveleniyu pri 1-m otdelenii Departamenta General'nogo shtaba [trudami ofitserov General'nogo shtaba]. SPb.: Tip. Dep. Gen.shtaba, 1848-1858. T. 11, ch. 4.

Spiski naselennykh mest Rossiyskoy Imperii. T. VIII: Yekaterinoslavskaya guberniya s taganrogskim gradonachal'stvom. Spisok naselennykh mest po svedeniyam 1859 goda / Red. I. Vil'son. Izdan Tsentral'nym statisticheskim komitetom Ministerstva vnutrennikh del. SPb, 1863. 152 s.

Materialy dlya geografii i statistiki Rossii, sobrannyye ofitserami General'nogo shtaba : [t. 1-] . Sankt-Peterburg: [Glavnoye

upravleniye General'nogo shtaba] , 1859-1864. [T. 6]: Yekaterinoslavskaya guberniya / sost. Gen. shtaba kapitan V. Pavlovich. 1862.

Afanas'yev-Chuzhbinskiy, Aleksandr Stepanovich. Poyezdka v Yuzhnuyu Rossiyu / [soch.] A. Afanas'yeva-Chuzhbinskogo.- SPb. : [Tip. Mor. min-va], 1861-1863.

Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii (dalí – PSZRI). Pervoye sobraniye. SPb. T.40. 1830. S.9-31.

Zaporiz'ka oblasna naukova biblioteka (dali – ZOUNB). F.Kolektsiya V.Fomenka. Plan m. Oleksandrivs'ka, zatverzhdenyy 5 bereznya 1813 r.

ZOUNB. K 195 26.1 U-52 Umen'shennyy plan uyezdnogo goroda Aleksandrovska Yekaterinoslavskoy gubernii [Karti]. [B. m.: b.i., b.g.] – 1 l. Fotokopiya. Tsentral'naya chast'. Sostavlen po s"yemke, proizvedennoy grazhdans'kim topografom Rakobol'skim. 1849 god. (RGIA. F.1293. Op.166.L.35).

Ocherki Zaporozh'ya. Zaporozh'ye: RIP «VYDAVETS'», 1992. 128 s.

Chayka O.V. Gorod Aleksandrovsk i yego zhiteli v kontse XVIII – seredine XIX v. // Muzeyniy visnik. Zaporízhzhya, 2017. №17. S.84-101.

Lokhmatova A.I. Ocherki istorii promyshlennogo razvitiya Zaporozhskogo kraya vo vtoroy polovine KHÍKH v. // Iz proshlogo Zaporozh'ya. Sbornik statey prepodavateley kafedry istoricheskogo krayevedeniya. Vypusk 2. Zaporozh'ye, 1992.

Statisticheskoye izobrazheniye gorodov i posadov Rossiyskoy imperii po 1825 god / Sostavlennoye iz ofitsial'nykh svedeniy pod. rukovodstvom direktora departamenta politsii ispolnit yel'noy, taynogo sovítnika Shtera. Sankt-Peterburg: Pechatano v tip. Ivana Glazunova, 1829 (obl.1830). 95s.

Voenno-topohrafo-statystycheskoe opysanye Ekaterynoslavskoy hubernyy za 1821 hod // Opysy Stepovoyi Ukrayiny ostann'oyi chverti KHVIII –pochatku KHIKH stolittya / Uporyadnyk A.Boyko. Zaporizhzhya, 2009. S.141-395.

Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii (dalí – PSZRI). Perv oye sobraniye. SPb. T.28. 1804. S.210-214.

PSZRI. Pervoye sobraniye. SPb. T.40. 1830. S.9-31.

PSZRI. Vtoroye sobraniye. Chast' 1. SPb. T.20. 1845. S.266.

PSZRI. Vtoroye sobraniye. Chast' 1. SPb. T.25. 1848. S.202.

PSZRI. Vtoroye sobraniye. Chast' 2. SPb. T.17. S.203-206.

Sitkareva O.V. Kiyevskaya krepost' XVIII – XIX vv. K.: Natsional'nyy Kiyevo-Pecherskiy istoriko-kul'turnyy zapovednik, 1997. 200s.

Rossyyskyy hosudarstvennyy arkhyv kynofotodokumentov (RHAKFD). Kopiya foto zberihayet'sya u pryvatniy kolektsiyi Pavla Byelina.

Unikal'ni foto Zaporizhzhya z kyyivs'koho arkhiva // reporter - ua.com/2016/05/18/291739_opublikovany-unikalnye-snimki-za-porozhya-iz-kievskogo-arhiva-foto.

Karta Zaporizhzhya // https://zp.gov.ua/ru/page/city-map.

Pryvatna kolektsiya Pavla Byelina.

Pryvatna kolektsiya Eduarda Tkalycha.

Pryvatna kolektsiya Valeriya Hushchi.

Kakoy byla vesna v Zaporozh'ye 50 let nazad // http://iz.com.ua/zaporoje/kakoy-byila-vesna-v-zaporozhe-bolshe-50-let-nazad-foto.

22114. — Марта 24. Высочайше утвержденное положеніе Комитета Министровъ, оставленное Министромъ Внутреннихъ Дѣлъ. — *О учрежденіи* въ *Александровскомъ Земскомъ Судѣ, Екатеринославской губерніи, Временнаго Отдѣленія.*

Господарь Императоръ, по положенію Комитета Министровъ, согласно съ представленіемъ его, Министра Внутреннихъ Дѣлъ, въ 21 день Марта Высочайше повелѣть основовать: для окончанія находящихся въ значительной количествѣ въ Александровскомъ Земскомъ Судѣ, Екатерниославской губерніи, неразрѣшенныхъ дѣлъ прежняго времени, учредить при семъ Судѣ, срокомъ на два года, подъ председательствомъ мѣстнаго Земскаго Исправника, особое Временное Отдѣленіе, по прилагаемому при семъ штату (*см. въ* концѣ *Тома*), съ отпускомъ изчисленной въ ономъ на содержаніе сего Отдѣленія суммы по 2,445 руб. 58 коп. сер. въ годъ, на счетъ экономіи иъ иккономіи дѣлъ въ Александровскомъ Земскомъ Судѣ, изъ остатковъ 9-копѣчнаго сер. земскаго сбора.

Фото. Імператорський Указ №22114 від 21березня 1848 року

ПОВІНЬ 1842 РОКУ ТА АРХІТЕКТУРА ОЛЕКСАНДРІВСЬКА

У старій частині Запоріжжя трапляються будинки без цоколя. Один із них розташований на розі вулиць Олександрівської (раніше вул. Дзержинського) і Троїцької (раніше вулиця Чекістів), навпроти Запорізького обласного історико-краєзнавчого музею. Інформація про нього зустрічається в статті Г.М. Васильчука «Прибуткова нерухомість старого Олександрівська: історико-архітектурний аспект»: «По іншу сторону сучасної вулиці Чекістів двоповерхова кам'яна будівля, побудована в кінці XIX ст., проте вже на початку XX ст. її придбав купець Л. Потьомкін і перебудував під прибутковий будинок… Новий господар замість квартир першого поверху обладнав три крамниці з окремими входами, крім цього, прибудував ще одну кам'яну крамницю та криту галерею на другому поверсі» [1, с. 204]. Точна дата побудови будівлі, придбаної купцем Потьомкіним, невідома.

Фото 1. Будівля на розі вул. Олександрівської та вул. Троїцької, з боку вул. Олександрівської, на задньому плані будинок Біленького

На фотографії початку XX ст. (Фото 2), в нижньому правому куті, будинок купця Потьомкіна має вікна першого поверху, «закопані» наполовину в землю; добре видно вимощення, що захищає їх від потрапляння води. Біля цієї будівлі з боку вулиці Троїцької, що має нахил у бік річки Дніпро, вікна знаходяться над поверхнею землі, але цоколь під ними відсутній! (Фото 3).

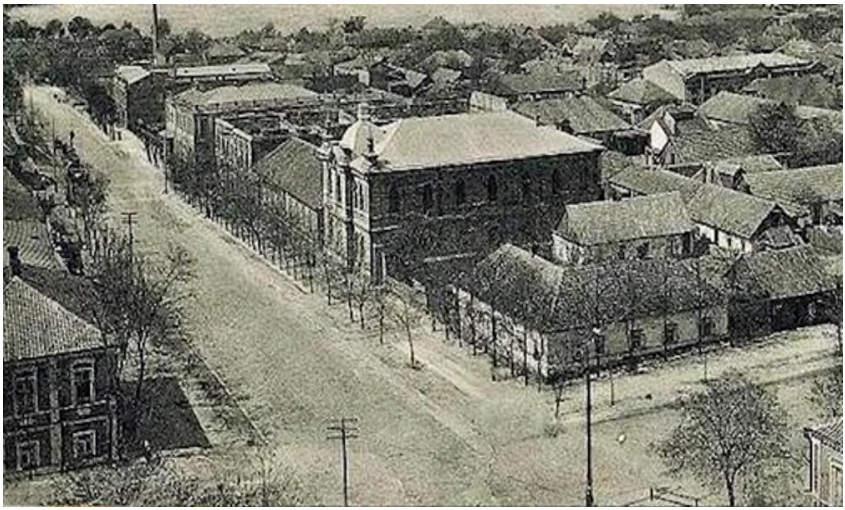

Фото 2. Будинок купця Потьомкіна на початку XX ст.

Фото 3. Колишній будинок купця Потьомкіна з боку вул. Троїцької

У XIX ст. в Російській імперії житлові будинки обов'язково будували з цоколем. Цього вимагав Закон №30.194 від 15 січня 1825 року «Найвище затверджене Положення про кількість матеріалів, яку потрібно призначати при складанні кошторисів на будівництво будинків». Будівництво цоколя будівлі регламентувалося параграфом 37 Глави 1 «Про матеріали на будівництво кам'яних будинків у чорновому вигляді»: «Висота цоколя визначається таким чином, щоб нижні балки були підняті від землі не нижче одного аршина. На цоколь кладеться гранітний або інший тесаний вапняковий та іншого властивості камінь, а де його немає, замінюється цеглою залізного вигляду» [2, с. 13]. Аршин дорівнює 0,7112 метра.

На Фото 4 зображено цоколь, побудований з червоної («залізної») цегли, у суворій відповідності до вимог

Фото 4. Правильний цоколь (селище Південне м. Запоріжжя)

Закону №30.194. Будівля, якій належить цей цоколь, розташована на вулиці Тополиній (Південне селище міста Запоріжжя). Відомо, що селище Південне почали забудовувати після прокладання Лозово-Севастопольської залізниці через Олександрівськ у 1873 році. Усі будівлі на території селища мають стандартний цоколь.

Навпроти будинку купця Потьомкіна на вулиці Троїцькій розташований двоповерховий будинок Біленького, збудований у 1908 – 1909 роках (Фото 5). На відміну від будинку купця Потьомкіна, у цій будівлі є цоколь з вікнами підвального приміщення, і вікна з боку вулиці Олександрівської не «закопані» в землю.

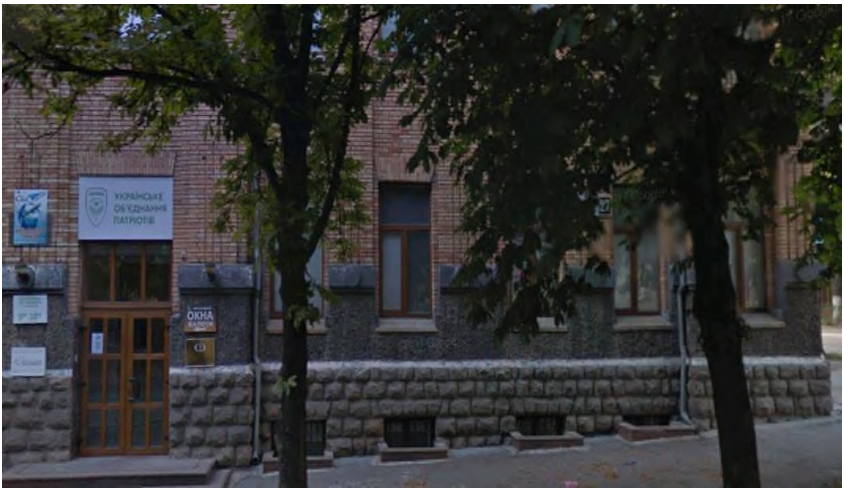

Фото 5. Будинок Біленького з боку вулиці Троїцької

Прибутковий будинок купця Потьомкіна не єдиний у старому Олександрівську із «закопаними вікнами». Поруч, на перехресті вулиць Троїцької та Гоголя, розташована схожа споруда (Фото 6).

Фото 6. Будівля на перехресті вулиць Троїцької та Гоголя

Двоповерхова будівля на вулиці Поштовій, 7 також має вікна першого поверху наполовину в землі (Фото 7). Безсумнівно, що перший поверх спочатку був зведений із двох будівель, що прилягали одна до одної. Доказом цього є те, що верхній зріз вікон розташований на різній висоті. Очевидно, що другий поверх добудовувався пізніше.

Фото 7. Будинок на вул. Поштовій, 7

Дві одноповерхові будівлі на вулиці Поштовій, 21 (Фото 8) не мають «закопаних» вікон, однак цоколь у них відсутній, точніше, засипаний. Підлога приміщень першого поверху розташована нижче рівня землі; щоб зайти всередину, потрібно спуститися сходами. Перепад висоти незначний, але саме він і приховує цоколь. Так однозначно не будували.

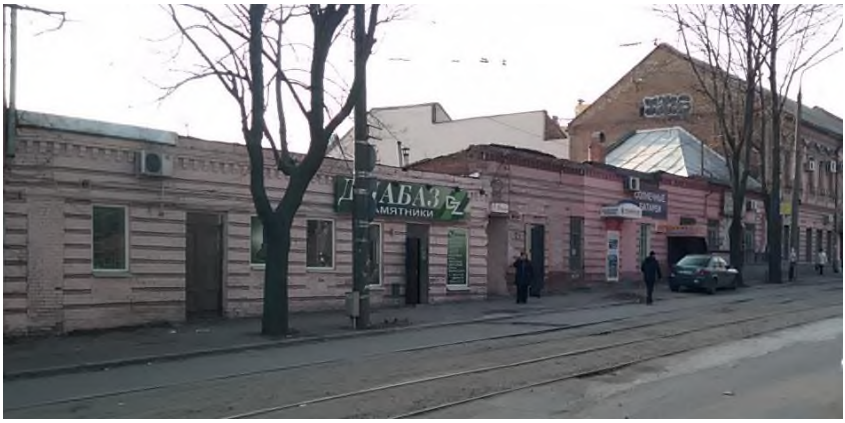

Фото 8. Частина будинку №21 на вул. Поштовій (колишня Катеринославська)

Ще одна будівля з відсутнім цоколем збереглася на вулиці Покровській, 23а (Фото 9).

Фото 9. Будинок на вул. Покровська, 23а

Вважається, що однією з перших цегляних будівель Олександрівська, дата побудови якої відома, є будинок купця Захар'їна, збудований у 1865 році. Будівля розташована на розі вулиць Покровської та Поштової (раніше – Катеринославської) (Фото 10). Подібно до інших збережених споруд Олександрівська, про які відома дата побудови, будинок Захар'їна має «класичний» цоколь.

Фото 10. Будинок купця Захар'їна на розі вул. Покровської та Троїцької

Звернімося до статистики. «Статистичні таблиці за 1840 рік про стан міст Російської імперії» налічують в Олександрівську 4 кам'яних і 664 дерев'яних будинки [3, с. 12-13].

Перша кам'яна будівля – провіантський магазин. Побудований ще в 1775 році в Олександрівській фортеці. Навіть у середині XIX ст. ця споруда залишалася досить значущою. Так, військово-статистичний огляд по Катеринославській губернії, виданий у 1850 році, відзначає наявність в Олександрівську провіантського

магазину на 1200 чвертей борошна (для порівняння: у Катеринославі – 2000, Верходніпровську – 1000, Новомосковську – 700, Павлограді Ĝ 400). Укладач огляду зазначає: «Усі будови, зайняті під магазини, дерев'яні, за винятком м. Олександрівська, де є кам'яний магазин» [4, с.186].

Друга – тюремний замок. Казенне будівництво кам'яної будівлі Олександрівського тюремного замку закінчилося в 1835 році [5, с. 147].

Третя і четверта – імовірно, споруди, що належать артилерійській роті, арсенал і казарма. У «Військово-топографо-статистичному описі Катеринославської губернії» за 1819 рік зазначено: «Примітка щодо розквартирування військ. … В Олександрівську в разі потреби може бути розміщена артилерійська рота…» [6, с. 213]. Виходячи з цього, цілком логічно припустити будівництво в місті двох будівель військового призначення: арсеналу для зберігання зброї та порохових припасів, а також казарми для особового складу розквартированої артилерійської роти.

У 1842 році статистичні дані зафіксували практично таку саму картину – 4 кам'яних і 665 дерев'яних будинків [7, с. 10-11]. Якщо вірити статистиці, то виходить, що за два роки в Олександрівську не було побудовано жодного цегляного будинку, тобто виходить, що міська еліта не мала бажання покращувати свій добробут, шляхом придбання продукції місцевих цегляних заводів для зведення особистої нерухомості. Але чи так це було насправді?

Якщо на те, що відбувалося в ті часи, подивитися з точки зору оподаткування, то у чиновників в глибинці

були всі причини не поспішати з декларуванням своїх доходів, зокрема нерухомості. «Енциклопедичний словник Брокгауза і Ефрона» в статті «Подушна подать в Росії» говорить наступне: «Суть правил, якими керувалися при розкладці подушної податі до 1860-х років, полягала в наступному: а) міські жителі керувалися ступенем багатства, торгівлі та промисловості окремих домовласників…» [8, с. 126]. Однак, заможні громадяни не поспішали виконувати громадянський обов'язок, поповнюючи державну скарбницю, і ця проблема мала затяжний характер. Зокрема, ще «15 січня 1739 р. був виданий жорстокий указ про стягнення недоїмок». «Недоїмка, за словами указу, збільшувалася виключно від безладів: убогі люди платежем обтяжені, а багаті платити не хочуть» [8, с. 126].

Від безсилля перед масштабом корупції серед впливових осіб, що мали значні борги перед скарбницею, центральна влада змушена була періодично обнулювати їхню заборгованість. «На початок царювання Катерини II недоїмок накопичилося близько 800000 руб. 28 червня 1787 р., з нагоди святкування 25-річчя царювання Катерини II, всі недоїмки по 1 січня 1776 р. були прощені, решта ж розкладені на 20 років, з дозволом вносити їх хлібом за місцевою ціною. 18 грудня 1797 р. були знову прощені недоїмки. При Олександрі I, після закінчення французької війни, були прощені всі недобори по 1 січня 1813 р. (ук. 30 серпня 1814 р.)». «Недоїмки, що накопичилися після того, були складені маніфестом при вступі на престол (19 листопада 1825 р.) і коронуванні (22 серпня 1826 р.) імператора Миколи I » [8, с. 127].

Той, хто знав цю традицію верховної влади прощати борги, і не поспішав у 1840-х роках платити податок на багатство, той не прогадав – недоїмки, що накопичилися в період царювання Миколи I по 1855 р., «були прощені при вступі на престол і коронуванні Олександра II» [8, с. 127].

Слід визнати, що центральна влада робила спроби з'ясувати реальний стан справ у країні. Про це, зокрема, свідчить циркуляр № 3774 від 10 квітня 1845 р., направлений Цивільним губернатором Катеринославської губернії до Олександрівської міської ратуші, в якому повідомляється: «Припускаючи в червні місяці поточного року відправитися з м. Катеринослава, для огляду НАЙВИЩЕ довіреної управлінню моїй Губернії…, я пропоную всім тим місцям, за доданою при цьому запискою, під час прибуття мого в кожен Повіт (про що окремо буде від мене сповіщення), приготувати в найзадовільнішому вигляді необхідні відомості та відомості; попереджаючи, що за неточне виконання, я не упущу з винними вчинити за законами» [9, арк. 31].

У доданій записці вказувалися відомості, «які повинні бути надані Пану Цивільному Губернатору при огляді Губернії…». «Від міських і земських поліцій» у пункті №7 приписом вимагалася «Відомість про кількість наявних у містах і повітах будинків…, з підрозділом, приватні чи казенні, а також кам'яні чи дерев'яні?…» [9, арк. 34]. Від квартирних комісій у пункті №2 запитувався «Іменний список всіх взагалі будинків казенних і приватних, що знаходяться в містах, із зазначенням навпроти них: звання, імені, по батькові та прізвища господарів, і відміткою: з якої кількості кімнат будинки,

флігелі тощо. Складаються і які ще будови при будинках знаходяться; які з тих будинків займаються постоєм у натурі, або по найму, і які узаконенням вільні від постою?» [9, арк. 36]. Відомості, які запитував губернатор від квартирних комісій, вказують ще на одну причину, з якої власникам елітних за мірками того часу цегляних будинків не хотілося декларувати свою нерухомість. Це постій військових. З приводу постою дохідливо пояснив письменнику Афанасьєву-Чужбинському «один розумний селянин Катеринославської губернії» [10, с. 165]: «Воно й так сказати, збудуй собі, наприклад, гарну хату, то й її в очі не побачиш: то під начальство, то під постій…» [10, с. 167].

Наведені вище обставини певною мірою пояснюють причину, через яку в період з 1840 по 1842 рр. офіційна статистика «не помітила» збільшення кількості цегляних будинків в Олександрівську. Це і залишилося б таємницею для історії, якби не повінь 1842 року.

Згадка про цей природний катаклізм зустрічається у Військово-статистичному огляді по Катеринославській губернії, опублікованому в 1850 році: «Так, в Катеринославському повіті, від сильного проливного дощу, що був 22 липня 1842 року, сталася в деяких місцях повінь, а саме: дерев'яний міст, що знаходиться на поштовому тракті від Катеринослава до м. Олександрівська, через річку Суру, знесений; так само пошкоджені й влаштовані на цій річці гаті. У казенному селі Томаківці жителі зазнали значного розорення: понад 200 хат затоплено, багато хліба, сіна та різного домашнього майна; а також швидкістю води віднесено в річку Томаківку, що протікає через те селище, багато худоби. У селі Осипівці

затоплено і зруйновано кілька селянських хат та інших будівель і віднесено багато хліба» [4, с. 93].

У сусідній Таврійській губернії така ж була обстановка. Так, в Артеку кам'яна церква на честь і славу Воскресіння Господнього, влаштована в 1836 р., «у 1842 р. зруйнована була від сильного напору води…» [11, с. 104].

Як відомо, випадання величезної кількості опадів часто є причиною селевих потоків, внаслідок чого верхні шари землі, які зносяться водою, завдають шкоди всьому, що стоїть на їхньому шляху. (Фото 11). Подібні споруди із «засипаними» вікнами зустрічаються і в Олександрівську.

Фото 11. Наслідок селевого потоку

Як уже було розглянуто вище, подібні споруди із «засипаними» вікнами трапляються і в Олександрівську.

Цілком припустимо стверджувати, що ці будинки із «засипаними» вікнами в Олександрівську були зведені

до потопу 1842 року. Відсутність же даних про ці будівлі у статистичних довідниках пояснюється «скромністю» їхніх власників, а також почасти незавершеністю будівництва на момент збору даних.

Залишаються відкритими наступні питання.

Перше питання.

Які ще події, окрім потопу, відбувалися у період з 1835 по 1845 рр.?

Аналіз податкових надходжень у масштабах держави показує дво-три кратне їхнє зниження. (Таблиця 1) (12, с.358):

- податки з селян і міщан зменшились за цей період утричі з 151 млн. до 46,9 млн.;

- питно-відкупні зменшились у 2,7 раза з 140,69 млн. до 52,1 млн.;

- продаж солі зменшився утричі з 27,2 млн. до 9,43 млн.;

- митні збори зменшились у 2,8 раза з 81,5 млн. до 29 млн.;

- поштовий збір зменшився у 3,1 раза з 10,99 млн. до 3,5 млн.;

- зростання у півтора раза відбулося лише у гербового збору з 9,3 млн. до 13,7 млн., оскільки у 1841 р. було збільшено гербове мито. [12, с.355].

У цьому ж році було збільшено й соляне мито, але цей захід не дав позитивного результату ні у 1845, ні у 1855 рр. Незначне зростання з 3,49 млн. до 3,55 млн. дали податки з гірничих заводів, діяльність яких не залежить від подій, що відбуваються на поверхні землі.

Аналіз податкових надходжень
у масштабах держави у 1815-1855 рр.

Таблиця 1

Податкові надходження	1815	1825	1835	1845	1855
Податі з селян та міщан	128202617	126075407	151285539	46927766	48164305
Питейно- відкупні	Немає даних	125831059	140694564	52118933	82067234
Продаж солі	Немає даних	24996599	27234850	9431000	9000000
Податі з приватних гірських заводів	Немає даних	2605818	3498541	3558318	4360735
Митний збір	Немає даних	48000000	81500000	29000000	12200000
Поштовий збір	Немає даних	9181950	10998000	3500000	5420300
Гербовий збір	Немає даних	7054950	9311500	13717000	4251100
Промисловий збір	Немає даних	7405937	8500000	Немає даних	4000000
Паспортний збір	Немає даних	4745850	4176900	Немає даних	1650000
Купчі та канцелярські збори	Немає даних	9757550	8933300	Немає даних	3700420

Друге питання.

Що спровокувало повінь такої потужності, що змивала кам'яні споруди? Логічно припустити, що вона була спричинена аномальною спекою.

Відомо, що три роки поспіль були неврожайними (1839, 1840, 1841 рр.) [12, с. 355]. Про високу смертність

населення свідчить Указ № 15690 від 26 травня 1842 року «Про витрати на поховання померлих невідомих людей» [13, с. 399].

На основі вищевикладеного можна зробити такі висновки:

1. Недокументована забудова до 1842 року: в Олександрівську (сучасне Запоріжжя) існує низка старих будівель, зведених без цоколя, всупереч законодавчим нормам Російської імперії XIX століття. Деякі з них мають частково «закопані» вікна перших поверхів. Це свідчить про те, що ці будинки були побудовані до 1842 року, але не були зафіксовані в офіційній статистиці. Ймовірно, власники ухилялися від декларування нерухомості, щоб уникнути податків та військового постою.

2. Причини відсутності цоколя та «закопаних» вікон: головною причиною «закопаних» вікон та відсутності цоколя в деяких старих будівлях Олександрівська, ймовірно, є повінь 1842 року. Це стихійне лихо, спричинене аномальними дощами, призвело до селевих потоків, які підняли рівень ґрунту, частково засипавши цоколі та вікна.

3. Економічний та соціальний контекст 1840-х років: період з 1835 по 1845 роки характеризувався значним економічним спадом у Російській імперії, про що свідчить різке падіння податкових надходжень. Винятком стали лише податі з гірських заводів і гербовий збір (через збільшення мита). Також цей час відзначався високою смертністю населення, що підтверджується державними указами про витрати на поховання.

4. Вплив влади та корупції: заможні громадяни часто уникали сплати податків, використовуючи корупційні

схеми, а центральна влада періодично прощала борги. Це створювало сприятливі умови для приховування майна, зокрема незадекларованих кам'яних будинків, що пояснює розбіжності між реальною кількістю будівель та офіційною статистикою.

Джерела та література.

1. Г.М.Васильчук «Прибуткова нерухомість старого Олександрівська: історико-архітектурний аспект»: Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2009, – Вип. XXV.

2. ПСЗРИ: Собрание второе.: [С 12 декабря 1825 года по 28 февраля 1881 года]: [В 55-ти т. с указ.]. – СПб.: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830-1885. Т. 23: 1848: [В 2-х отд-ниях]. – 1849.

3. Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи: составленные в статистическом отделении Совета Министерства внутренних дел. – Санкт-Петербург: типография Карла Крайя, 1840.

4. Военно-статистическое обозрение Российской империи: издаваемое по высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба [трудами офицеров Генерального штаба]. – СПб.: Тип. Деп. Ген. штаба, 1848-1858. Т. 11, ч. 4: Екатеринославская губерния / [по рекогносцировкам и материалам, собр. на месте, сост. Драчевский]. – 1850. – [6], 186 с., [10] л. табл.

5. Музейний вісник. – 2014. – №14.

6. Военно-топографо-статистическое описание Екатеринославской губернии за 1821 год // Описи Степовоі

України останньої чверті XVIII- початку XIX століття / Упорядник А.Бойко. – Запоріжжя, 2009.

7. Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи, Великого княжества Финляндского и Царства Польского: сост. в Стат. отд. Совета Министерства внутренних дел. – СПб.: Тип. Карла Крайя, 1842.

8. «Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона». Т. XXIV (1898): Повелительное наклонение – Полярные координаты.

9. ЗОДА, ф. 1, оп. 1,спр. 429.

10. Афанасьев-Чужбинский А. С. Поездка в Южную Россию / [соч.] А. Афанасьева-Чужбинского.- СПб. : [Тип. Мор. мин-ва], 1861-1863.

11. Статистико-хронологико-историческое описание Таврической епархии. Общий и частный обзор. Составлено кафедральным протоиереем Михаилом Родионовым. – Симферополь, в типографии С.Спиро, 1872.

12. Печерин Я.И. Исторический обзор росписей государственных долгов и расходов с 1803 по 1843 год включительно. СПб, 1896. Он же Исторический обзор росписей государственных долгов и расходов с 1844 по 1864 год включительно. – СПб, 1898).

13. ПСЗРИ. 1842 г.

Belin P., Diedkov M. Based on the analysis of the architectural features of old Oleksandrivsk (Zaporizhzhia), specifically the presence of buildings without a plinth (socle) and with «buried» windows on the ground floors, a hypothesis is put forward about the catastrophic flood of 1842.

The non-compliance with building codes (the mandatory presence of a plinth according to the 1825 Law) and the «earthed-up»

windows are explained by the negligence or chaos caused by mudflows after heavy rains, which raised the ground level.

These houses were likely constructed before 1842 but did not appear in official statistics due to owners' evasion of property declaration. The main motives for concealment were avoiding high wealth taxes and military billeting, a common practice during the period of economic downturn (1835 – 1845) and corruption. Thus, the 1842 flood inadvertently revealed the city's hidden construction.

Наукове видання

Бєлін Павло Сергійович
Дєдков Микола Васильович

Олександрівськ XIX століття: історичні студії та архітектурна спадщина

В книзі використані фотоілюстрації
з приватної колекції Павла Бєліна

Підписано до друку 28.09.2026 р.Формат 60х84/16.
Папір офсетний. Друк цифровий.
Ум. друк. арк. 3,8. Облік.-вид. арк. 3,6.
Зам. 20-26. Тираж 50.

Видавець і виготовлювач Видавництво «Просвіта»
пр. Соборний, 75, м. Запоріжжя, 69002
E-mail: prosvitabook@gmail.com
Свідоцтво серія ДК № 7409 від 27.07.2021 р.